

„JEDNA SI JEDINA MOJA DOMOVINA?“ ETNO-DEMOGRAFICKÉ PROMĚNY BOSNY A HERCEGOVINY V LETECH 1945–2012

Ondřej Žíla zpracoval ve své monumentální disertaci (537 s.) kromobyčejně náročné téma. Analyzuje totiž populační vývoj konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny v letech po druhé světové válce, tedy v období Titovy socialistické Jugoslávie, v komparaci s obdobím po rozpadové válce v této zemi v letech 1992–1995. K tomu samozřejmě musel práci zasadit do historického rámce, popsat demografické chování bosenského obyvatelstva v letech socialistického státu a především pak také zevrubně rozebrat všechny komponenty, které vedly k zásadním změnám etnické struktury bosenského obyvatelstva v průběhu rozpadové války i po jejím skončení, včetně zevrubné analýzy etnických čistek, nucených migrací i role západních velmocí v mírotvorném procesu a jejich snahy o obnovení původní etnické konstelace v zemi. Takovýto úkol si v nastíněné šíři, pokud je nám známo, v českém prostředí ještě nikdo nepoložil, a také ve světové balkanistice nevzniklo mnoho prací, které by mohly být s disertací O. Žíly srovnávány. Práci lze označit jako mimořádně zevrubnou demografickou (a sociálně-politicky geografickou) analýzu, zároveň však je také historickým dílem, přibližujícím plasticky nejen posledních dvacet let vývoje v této multietnické zemi, ale i roli úsilí mezinárodního protektorátu v její poválečné obnově.

V práci autor vychází z mimořádně široké pramenné základny a využívá nejen všechna zásadní díla sekundární literatury, ale často i práce zpracovávající dílčí a marginální úseky bosenské problematiky, což je svědectvím jeho vědecké poctivosti, píle a neobyčejné heuristické vytrvalosti. Co je ovšem obzvláště přínosné, je fakt, že potřebné údaje získává také ze svých vlastních velmi zevrubných a inspirativních terénních výzkumů uskutečněných v letech 2009–2013: ty prováděl jak formou nezúčastněného terénního pozorování, tak formou rozhovorů – v jeho hledáčku se ocitlo 250 respondentů! Autorův terénní výzkum, byť samozřejmě nemohl probíhat na celém dotčeném území a byl veden vlastně jakousi metodou cílených sond (v práci pak zpracovaných ve čtyřech okruzích případových studií, přičemž každý okruh zastupoval jeden druh úspěšného či neúspěšného minoritního návratu uprchlíků do rurálních oblastí během konfliktu etnicky vyčištěných), byl velmi důležitý z několika důvodů. Zejména proto, že pramenná základna, ať již statistického rázu, ať již složená z jiných dokumentů, popř. také z tisku, je často velmi nepřesná ba i záměrně zkreslená (o důvodech zkreslení a různých interpretacích sčítání autor hovoří na mnoha stranách práce zejména ve čtvrté kapitole). Sekundární literatura o tomto období pak je přes svoji prakticky neovladatelnou šíři téměř vždy stranická a často vypracovávaná naprosto utilitárně (autor ji obecně na s. 48 hodnotí tak, že „západní autoři, kteří se zabývali etnickými čistkami či nucenou migrací, analyzovali dění na příkladech černobílého vidění situace... další komplikací je (jejich – pozn. V. Š.) opora pouze v jednom typu pramene a zjevná naivita, nebo spíš záměrná účelovost klíčových tvrzení“). Pomocí svých terénních výzkumů, které v celé práci musely patřit k té příjemnější části – prostudovat všechny uvedené prameny a literaturu, jejíž seznam zabírá 45 stran disertace(!), totiž nutně vyžadovalo od doktoranda neobyčejnou trpělivost, mravenčí píli, ale také mimořádnou erudici při hodnocení její validnosti – tak mohl korigovat a odhalit celou řadu dezinformací a dezinterpretací, doposud obecně pojímaných jako pravdivé a objektivní.

Vůbec lze říci, že autor ani v nejmenším nepodlehł tomu, co bývá v současnosti označováno jako politicky korektní, a což ovšem je pouze eufemistickým posvěcením stranické historiografie a zaběhnutých schémat (přičemž jakékoli jejich zpochybňování, případně kritika práce mezinárodní správy Bosny a Hercegoviny, znamená automaticky ostrakizaci takového „odvážlivce“). Na práci O. Žíly si proto vedle bohaté a jedinečné faktografie, která balkanis-

tům přináší bezesporu mnoho nových poznatků a souvislostí, cením právě jejího úsilí o objektivní a nestranný výklad. Bosenský problém je totiž i v českém prostředí stále ještě vnímán jako veliké „politikum“ a pojmenovávat věci pravými jmény, bez nánosů jednostranných balastů a „objektivních pravd“, vyžaduje i jistou občanskou odvahu. A ta Ondřeji Žilovi jednoznačně nechybí. Obdiv si zasluhuje zejména jeho na základě faktů z terénního výzkumu vyargumentovaná kritika činnosti tzv. mezinárodního společenství a interpretace jeho repatriačního úsilí.

O disertaci O. Žíly lze pochvalně psát v mnoha ohledech. Je napsána neobyčejně pečlivě. Ať již se přitom jedná o bezchybné citování či minimum překlepů nebo jazykových chyb (v celé více než pětisetstránkové práci jsem jich našel stěží deset), nebo o velice čtivý a kultivovaný jazyk (snad až na kapitolu 3, jejíž teoretické demograficko-geografické výklady by mohly nepříliš zasvěcenému čtenáři působit jisté potíže). Práce je metodologicky i teoreticky dokonale ukotvena, jednotlivé kapitoly na sebe navazují i v tom, že každá následující rozvíjí poznatky, vyřčené v té předcházející.

Autor na počátku práce vytyčuje tři okruhy hypotéz.

V **prvním** sleduje demografický vývoj Bosny a Hercegoviny v socialistické Jugoslávii a předpokládá, že modernizace v rámci budování socialismu přispěla k výrazným demografickým posunům z venkova, kde ještě před druhou válkou žila převažující většina obyvatelstva, směrem do měst. Takto se geografický prostor Bosny a Hercegoviny začal polarizovat, neboť tato tendence se nedotkla všech konstitutivních národů stejně, podobně jako existovala nestejná populační dynamika bosenských národů (ve prospěch muslimského obyvatelstva). V důsledku nestejné populační dynamiky se pak podle Žílovy hypotézy měnilo proporční zastoupení konstitutivních národů v jednotlivých oblastech, a tam, kde k takovýmto změnám docházelo, vzrůstalo mezietnické napětí.

Platnost prvního okruhu hypotéz ověřuje O. Žíla na základě detailního výzkumu v prvních čtyřech kapitolách. V první zaujme zejména důraz na přiblížení ekonomického vývoje země a jejích důsledků, velmi detailně je v ní popsán také vztah mezi jednotlivými etniky v zemi v podobě rozboru počtu smíšených manželství, vývoje obyvatelské kategorie „Jugoslávci“ v Bosně a Hercegovině v průběhu desetiletí i „etnogeneze“ muslimské národnosti. V druhé autor zkoumá demografické chování jednotlivých národů a konstatuje, že kvůli migracím obyvatelstva i odlišnému populačnímu chování začala být v některých oblastech patrná změna osídlení v neprospěch do té doby většinového obyvatelstva té které oblasti, díky čemuž pak se zejména mezi Srby a Muslimy začaly vytvářet třetí plochy. Ve třetí kapitole, nejvíce teoretické z celé práce, autor prakticky popisuje změny etnické struktury, k nimž došlo v důsledku rozdílného populačního chování konstitutivních bosenských etnik, přičemž scénáře demografického vývoje, které v kapitole vytváří, pozoruhodně přesně vymezují území, kde následně došlo k největším etnickým čistkám. Konečně čtvrtá kapitola interpretuje jevy nastíněné ve třetí kapitole a zkoumá, jak byly od 80. let 20. století demografické a z nich vycházející kartografické výstupy zneužívány nacionalistickým diskursem.¹ (Pro tisk by bylo nutné zkvalitnit kartografický podklad na s. 155).

Druhý okruh hypotéz, zaměřující se na samotný konflikt v letech 1992–1995, chce zdůvodnit, kde a proč v dotčené oblasti docházelo k etnickým čistkám a snaží se rozkrýt také

¹ V této kapitole uvádí autor také zajímavý případ, kdy v roce 1963 došlo k administrativní změně hranic několika opštin v severovýchodní Bosně v oblasti pohoří Ozren, díky níž pak v nově definovaných opštinách mělo v jinak kompaktně srbské oblasti vyšší zastoupení muslimské obyvatelstvo, což se pak projevovalo i v kartografických podkladech. Autor přitom tvrdí, že nelze hodnotit, zda šlo o záměr změnit etnickou mapu, s tím, že by bylo k takovému závěru bylo nutné provést další archivní výzkumy. Troufám si tvrdit, že ani ty by nic průkazného nepřinesly, stejně, jako nelze za současného stavu poznání např. určit, proč byly v roce 1955 k srbské autonomní oblasti Kosovo a Metochie připojeny tři prakticky čistě srbské okresy z jižní Rašky, které se dnes kompletně protíví kosovské samostatnosti. S ohledem na dobu vzniku ovšem nepředpokládám, že by tyto změny byly důsledkem nějakého etnického inženýrství.

interpretaci demografických následků války v podání všech zúčastněných stran i mezinárodního společenství. V jednotlivých hypotézách tak autor vyslovuje přesvědčení, že v oblastech, kde se nejvíce změnilo proporční zastoupení jednotlivých konstitutivních národů (v neprospěch jednoho nebo dvou z nich), docházelo k největším etnickým čistkám, zároveň pak předpokládá, že válka ještě více vylidnila venkovský prostor a změnila tak na mnoha místech charakter a staletý historický ráz bosenské a hercegovské krajiny. Platnost těchto hypotéz prověřuje v kapitolách pět a šest.

Pátá kapitola, která je vlastně jakési „vyústění“ prvních čtyř, v nichž autor stanovuje předpoklady, které nakonec vedly k etnickým čistkám, je v práci velmi zásadní. O. Žila rozebírá tuto nejsmutnější kapitolu bosenské války u nás poprvé zcela komplexně, přičemž popisuje jak jejich samotný průběh, tak také stanovuje strategické cíle politických elit jednotlivých bosenských etnik. Do bosenských reálií zasazuje pojmy etnická čistka a genocida, s tím, že cílem etnické homogenizace v zemi bylo donucení nežádoucího obyvatelstva k odchodu, tedy etnická čistka, nikoli jeho totální vyhlazení (genocida). Doktorand v této souvislosti uvádí, že lze velmi těžko odlišit, nakolik se při čistkách jednalo o „strategický čin“, pomstu či úmyslný likvidační akt. Dokazuje také, že čistky nemusely probíhat pouze tam, kde k tomu byly demografické předpoklady, ale ze strategických důvodů jednotlivých válčících stran také v místech, kde pro ně takovéto důvody nebyly. Kapitola je i vynikající chronologií celého bosenského konfliktu. (Pro kartografické podklady na s. 184–185 platí stejná poznámka, jako pro kapitolu 4).

Šestá kapitola se zabývá zhodnocením demografických následků války, a to jak pokud jde o přímé oběti konfliktu, tak o rozsah nucených migrací a počet utečenců. Odhaluje v ní nejruznější, často velmi nechutné manipulace s čísly obětí, jež srovnává i s manipulacemi po druhé světové válce. Jako jeden ze zásadních důvodů, proč k takovýmto manipulacím i nadále dochází, označuje absenci „tvrdých“ dat ze sčítání obyvatelstva, jehož se politické elity bojí i ze „strategických důvodů“. Bosenské politické elity se přitom, jak O. Žila zdůrazňuje, s pomocí mediální kampaně zdůrazňující vlastní ztráty) podařilo úspěšněji prosadit vlastní pohled na rozdělení rolí v průběhu válečného střetu, a potažmo tedy na to, kdo představoval agresora a kdo oběť. Sám autor na základě pečlivé analýzy počtu obětí nejruznější proveniencí rozhodně odmítá nadnesené dvousettisícové cifry, k žádnému stanovisku se ale explicitně nepřiklání s tím, že je zapotřebí vyčkat výsledků sčítání a s nimi následně operovat.

Konečně **třetí okruh hypotéz** směřuje k úsilí tzv. mezinárodního společenství o repatriaci utečenců a obnovu předválečného multietnického uspořádání země. Autor zde rozlišuje dva cíle: jednak úspěšnost menšinové repatriace, jednak její udržitelnost. V prvním případě mu jde hlavně o to zjistit, jestli byl cíl mezinárodního společenství vůbec reálný. Předpokládá přitom, že úspěšnost svého úsilí měřilo podle kvantitativních, nikoli kvalitativních údajů, a že jsou čísla menšinových repatriantů nadsazená a neodpovídají situaci v terénu. Předpokládá také, že v současnosti je proces návratu možno považovat za ukončený a že obyvatelstvo v jednotlivých opštinách zůstalo i přes značné úsilí mezinárodního společenství víceméně homogenní. Jenda z hypotéz z tohoto okruhu, vytvořená pod vlivem převládajícího mínění odborné literatury i mezinárodního společenství, také zní tak, že menšinová repatrianti se úspěšněji vraceli do Federace BaH, než do Republiky srbské (jak poznamenává na s. 38, většina mezinárodních subjektů, ale také odborníků a pozorovatelů, se soustředila na monitoring repatriace Bosňáků do Republiky srbské, zatímco návratnosti srbských a chorvatských utečenců se nikdo komplexněji nezabýval...). V druhém případě vystavuje autor své hypotézy tak, že prosazovaná strategie mezinárodního společenství, upřednostňující v první řadě restituci majetku a jeho obnovu na úkor obnovy socioekonomických podmínek, nedokázala ve velké části případů zajistit, aby byl návrat uprchlíků trvale udržitelný, s tím, že do ekonomicky slabých rurálních oblastí se vracely zejména osoby starší a většina repatriantů směřovala spíše do městského prostředí. Tyto hypotézy ověřuje O. Žila v kapitolách 7–11, přičemž důležitým

momentem korigujícím výkaznictví protektorátní správy i jednotlivých entit zde sehrává právě jeho oceněnihodný cílený terénní výzkum.

V sedmé kapitole podává doktorand zevrubný teoretický úvod k těmto tezím, a vysvětluje pojmy, s nimiž nadále operuje. Dále se v ní zabývá podrobně rolí mezinárodního protektorátu v mírovém procesu země a jeho repatriční strategií. Konstatuje přitom mj., že Daytonská dohoda nastavila systém „opatrovnictví“ tak, že znemožňoval určit, kdo nese za řídicí kroky zodpovědnost, a z rozhodování o poválečné rekonstrukci a repatriaci bosenské obyvatelstvo de facto vyloučil. Tuto skutečnost výstižně charakterizuje bonmotem, že i proto byla „*snaha mezinárodních protektorů importovat ... liberální demokratický systém neliberálními metodami*“ úspěšná pouze v omezeném rozsahu. V sedmé kapitole analyzuje O. Žila také programy mezinárodního společenství na podporu menšinového návratu a jednotlivé jeho fáze, včetně repatriace uprchlíků z ciziny, již ve většině případů hodnotí jako nedobrovolnou. Jednoznačně také dokazuje, že pro smysluplný a udržitelný návrat bylo zapotřebí v místě návratu zajistit vhodné socioekonomické podmínky, což bylo v podstatě ignorováno. I proto, jak uvádí zejména v deváté kapitole (a svými případovými studii pak i v desáté), byl v mnoha případech návrat uprchlíků do míst původního bydliště pouze dočasný, popř. zůstává sezónní (rekonstruovaná obydlí jsou využívána jako letní byty).

Osmá kapitola je důležitým vhladem do psychologie nejen bosenského obyvatelstva v tom, jak vnímá „domov“, a jak toto vnímání ovlivňovalo návratnost uprchlíků. Složitými analýzami v ní autor mj. dokazuje, že příslušníci konstitutivních národů chápali a chápou pojem domov a vlast odlišně, podobně jako je odlišné pojetí tohoto pojmu také mezi obyvateli velkých města a menších obcí, a ostatně i různých věkových kategorií. Hovoří také o nové vlně přílivu venkovského obyvatelstva do měst (nové ruralizaci měst), které po válce v mnoha případech ztratily svoji dřívější tvář (ostatně podobně jako po druhé světové válce na celém Balkáně). Systém zpřetrhaných vztahů a tradic i nové etnické poměry v místech návratů pak, jak O. Žila na mnoha příkladech dokládá, způsobily, že navrátilci se v takto změněném prostředí již necítili doma.

V deváté kapitole autor analyzuje, proč návratnost utečenců do původních míst bydliště není velká. Nejsem si zde ovšem jist tvrzením, že srbské a chorvatské etnikum pojímalo domov jako možnost žít mezi příslušníky jednoho národa na jednom etnicky „vyčištěném vlastním teritoriu“. Jde zde samozřejmě o pojetí spíše politických elit, jak O. Žila dále správně rozvíjí, které se klonily k tomu, aby se utečenci v kontrolovaných regionech natrvalo usadili a tak zajistili jejich etnickou homogenitu, pochybuji (a v některých svých případových studiích to ostatně Žila i dokazuje), že by to bylo vědomí vlastních utečenců, a pokud, pak jistě spíše menší části. Byl bych opatrný i ve spekulacích o tom, že jak Srbové, tak Charváti širší pojem vlast spatřovali v „mateřských republikách“ či „mateřské zemi“ (např. s. 293). Užívání termínu „mateřské republiky“ v souvislosti s národnostní strukturou obyvatelstva Bosny a Hercegoviny je dosti ošemetné, protože např. Srbsko může být jen stěží označováno za mateřskou republiku bosenských či chorvatských Srbů, podobně jako Charvátsko hercegovských Charvátů, neboť jejich předkové žili odnepaměti mimo území dnešního Srbska a Charvátska. Jde opět spíše o tvrzení nacionalistické elity (a spíše ze Srbska a Charvátska), posazované v zájmu zpochybnění územní celistvosti a politické suverenity sousedních zemí, na jejichž teritoriu žijí údajní příslušníci „diaspory“ jejich národa (ve skutečnosti však autochtonní populace daného území).

V deváté kapitole O. Žila také typologizuje překážky v návratnosti a na základě toho určuje několik typů návratu. Jednoznačně přitom dokazuje, že vlastní fyzický návrat utečence neznamenal, na rozdíl od názorů mezinárodního společenství, ukončení repatričního procesu, ale teprve jeho vlastní počátek. Vzhledem k tomu, že o další osudy repatriantů již adekvátní úřady neprojevovaly zájem a jejich repatriční úsilí nebylo podporováno, pak autor konstatuje, že značná část repatriací zůstala neúspěšná. Žila v této souvislosti dokonce tvrdí, že žádný

z publikovaných statistických materiálů, vydaných mezinárodními organizacemi i bosenskými orgány proto nelze považovat za objektivní a věrohodný. Na základě krachu repatriačního úsilí tedy vlastně nezbyvá než přiznat (což mezinárodní společenství odmítá), že etnické čistky byly efektivní a úspěšné...

V desáté kapitole Ondřej Žíla představuje v řadě případových studií svůj terénní výzkum (když předtím charakterizuje jeho zásady a popisuje jeho průběh se všemi těžkostmi), kterým zevrubně přibližuje různé typy návratnosti se všemi paradoxy (mj. budování škol či věrských objektů v místech, kde nejsou děti či chybí věřící!), aby pak v závěrečné kapitole mohl podat nový obraz národnostního složení země po válce a zhodnotit dosavadní průběh repatriace.

V podstatě lze říci, že autorův zevrubný výzkum jeho původní hypotézy s výjimkou jediné potvrdil. I jednoznačné vyvrácení té jediné, totiž hypotézy o úspěšnějším návratu repatriantů do federace než do Republiky srbské, resp. úspěšnějším návratu Srbů, než Bosňáků, vlastně jen potvrzuje jednostrannost sekundární literatury a nijak nepřispívá k lepšímu obrazu celkové skutečnosti. To je summa summárum velmi smutné konstatování, z něhož vyplývá, že původní multietnicita se až na výjimky v zemi a zejména ne v rurálním prostředí, které bylo přednostním zájmem autorových analýz, nikterak neobnovila (a i tam, kde lze v rurálním prostředí hovořit o úspěchu, tvoří převážnou část navrátilců starší lidé, což do budoucna znamená, že většina takovýchto etnických enkláv stejně zanikne) a nepodařilo se ji viditelněji rekonstruovat ani v urbánním prostředí. Západ přitom netuší, jak se zemí naložit, ba co více, jak autor zdůrazňuje, desítky stěžejních rozhodnutí, které výrazně ovlivnily život běžných obyvatel, se vyznačovaly ohromujícím nedostatkem empatie, ale i zájmu o podmínky, v jakých bosenští občané žijí. Obyvatelstvo žije ve vzájemné nedůvěře, jež se projevuje segregací společnosti, mezietnické soužití charakterizuje latentní, všudypřítomné a nepolevující napětí. Bosna a Hercegovina nenaplňuje svou dřívější multikulturní roli (z celkového počtu menšinových utečenců přišlo zpět do svých domovů pouze 27 %) a zůstává umělým administrativním útvarům, ve kterém vedle sebe, nikoli však spolu, žijí tři odlišná etnika. Přijít k takovýmto empiricky potvrzeným závěrům (jistě většina těch, kteří se snaží již léta objektivněji přistupovat k balkánským tématům, podobné závěry tuší, nicméně v Žílově práci jsou zcela jednoznačně vyargumentované poctivým výzkumem) nemůže být pro autora jako výsledek jeho mnohaletého úsilí povzbudivé a uspokojující. Uspokojující však pro něj může být vědomí, že napsal práci, jež by se měla stát nepominutelnou nejen u nás, ale i ve světové balkanistice, práci, jež by měla být co nejdříve vydána, a také přeložena do některého ze světových jazyků. Domnívám se, že po této konstataci je obvyklý závěr, že práce splňuje všechny požadavky kladené na disertaci, a doporučení, aby se stala podkladem obhajoby k získání vědeckého titulu Ph.D., celkem zbytečné.

Doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D.

Ústav slavistiky
Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
A. Nováka 1
602 00 Brno